

Історія досліджень археологічних пам'яток Збаразького району Тернопільщини

Зв'язок минулого з сучасністю забезпечується застосуванням у науковому пізнанні та історичних дослідженнях нових джерел. Із набуттям вищого рівня становлення пошукової наукової методики, технології досліджень, може утворюватись самостійна історична наука, якою є археологія [4, с. 123].

До археологічних джерел, що стосуються Збаразького району Тернопільщини відносяться матеріали археологічних досліджень, які зберігаються у фондах Тернопільського та Кременецького краєзнавчих музеїв, а також у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» в місті Збаражі. Невичерпними джерелами цих матеріалів є археологічні пам'ятки району, частину яких досліджено чи ще досліджується археологічними експедиціями, в тому числі і міжнародними.

Цікавим є розгляд в даному контексті такого писемного джерела, як Галицько-Волинський літопис [6], праць науковців, зокрема, монографії Т. Сулімирського [29], А. Цинкаловського [27], М. Тихонові [21], М. Відейка [5], Е. Цвек [23] та ін., науково-популярної та краєзнавчої літератури (М. Бандрівський [2], В. Жила [8], А. Малевич [9,10,11], Р. Матейко і Б. Мельничук), окремі наукові статті Б. Строценка [19], О. Ситника [3, 14] і М. Бандрівського [3], М. Ягодинської), тези доповідей (М. Смішка [16], М. Пелешчина і Р. Чайки [12], наукові звіти археологічних досліджень району М. Филипчука [22], Е. Цвек і Н. Скакун [23], О. Петровського [13] та Н. Білас.

Пам'ятками старовини цікавляться в Україні, починаючи вже з княжих часів. У 1633 році митрополит П. Могила проводить перші розкопки в Києві, зберігаючи виявлені пам'ятки в Софійському соборі. Водночас описом української старовини займаються й перші чужинці: С. Сарницький (1585 р.), С. Окольський (1646 р.), Л. Боплан (1651 р.), А. Вестерфельд (1653 р.), І. Гербініус (1675 р.).

У XVIII ст. далі збирають старовину в церквах і монастирях, а з Петербурзької академії наук посилають на південну Україну фахівців для дослідження пам'яток археології та мистецтва.

В XIX ст. в Україні виникають перші археологічні музейні збірки (Миколаїв (1809 р.), Феодосія (1811 р.), Львів (1823 р.)), починаються систематичні археологічні дослідження й розкопки. Утворюються три археологічні центри: Одеса, Київ, Львів.

Віднайдення кам'яної статуї Світовида в Збручі 1848 року розбудило зацікавлення старовиною українських істориків у Галичині. Почали організовувати археологічні виставки у Львові (1861, 1885, 1889 pp.), Коломиї (1880 p.) та Тернополі (1884 p.).

Територія Північно-Західного Поділля в межах Збаразького району Тернопільської області в археологічному аспекті надзвичайно багата і цікава. Археологічні дослідження Збаражчини представлені матеріалами понад вісімдесяти пам'яток, що відносяться до різних історичних епох, які входять в скарбницю найдавнішої історії та національної культури України. Це приваблювало дослідників ще з часів становлення археології як науки.

Наприкінці XIX ст., в часи перебування Збаражчини під Австрією археологічними розкопками розпочалось наукове вивчення Бабиної Гори та її минулого, які тут започаткував чеський археолог Іонорій Адам Кіркор (1818-1886 pp.). В 1883 році дослідник розкопав на Бабиній горі залишки давньоруського городища IX-XIII ст., оточеного колись ровами і валами. На валах, що його оточували, Адам Кіркор виявив ґрунтові поховання з керамічними виробами, скляними намистинами, уламками зброї. Поховання виявились давньоруським могильником [9, с. 7]. На вершині Бабиної гори, Кіркором були знайдені сліди фундаментів церкви, та доісторичної язичницької святині – Баби [16, с. 26]. Ця знахідка пояснює назву гори. Наукові пошуки Кіркора продовжила тут через пів століття – в 1939 році археологічна експедиція під керівництвом Ірини Сівкувної.

В 1998 році Російською академією наук в селі Старий Вишнівець було досліджено дванадцять курганів княжої доби.

Першою пам'яткою ранньозалізного віку на території міста Збаража стала знайдена наприкінці XIX ст. частина мисочки із загнутими до середини краями [27, с. 93-94]. Тоді ж в селі Колодно Збаразького району було виявлено два горщики ранньозалізного періоду. Перший з них являє собою невелику посудину, оздоблену канелюрами, другий – посудину з гудзком на дні [29, с. 100-102].

В період останньої польської окупації (1919-1939 pp.) Збаражчину досліджували польські археологи. В 1931 році Т. Сулімірський та Г. Цегак-Голубовичева провели розкопки, виявленого в 1913 році біля Романового села в урочищі За церквою, могильника III-IV ст.

В 30-их роках XX ст. польськими археологами проводились перші професійні дослідження біля Старого Збаража – на Замковій горі. Проте прикро усвідомлювати, що ми і до нинішнього дня не маємо детальної інформації про них. Відомо лише, що тоді в районі Замкової гори було знайдено срібний скарб. Він складався з більше як десятка срібних ре-

чей, в основному жіночих прикрас, вік яких до тисячі років. Зокрема, це три срібні гривні, сім намистинок, сім сережок – півкругів із нанизаними кульками, дві підвіски, два орнаментовані браслети. Але і цей скарб зараз знаходиться у Варшавському музеї.

В 1936 році польським археологом О. Цинкаловським було відкрито чотири стоянки пізнього палеоліту в селах: Бодаки (урочище Зімно), Лози (урочище Вали), і в селищі міського типу Вишнівцев (в урочищах Круглик і Старе кладовище).

В 1938 році ним же на березі річки Горинь, на схід від села Бодаки, було відкрито поселення трипільської культури. В цьому ж селі Бодаки О. Цинкаловським в 1938 році було відкрито поселення трипільської культури в урочищі Чорна Криниця, ним же воно досліджувалося в 1939 році, в 1940 році – М. Л. Макаревичем, в 1952 – Ю. М. Захарчуком, а у 1954 – К. К. Черниш. Виявлені житла, вогнища, гончарні печі, крем'яну майстерню та ін. Серед археологічного матеріалу слід назвати велику кількість кераміки, кам'яні, крем'яні і кістяні знаряддя праці, мідну сокиру, лошила, проколки та жіночі статуетки [15].

Численні знахідки гальштатського періоду було виявлено на початку ХХ ст. в селі Вікнини Малі. Розвідками проведеними у 30-их роках К. Маєвським, М. Смішком і О. Цинкаловським встановлено, що гальштатський горизонт лежить під нашаруванням римського часу. Тут було виявлено багате поселення висоцької культури. Як зазначав дослідник цього поселення О. Цинкаловський: “По обидвох боках дороги на узбіччі видно нижні частини споруд, наповнених уламками посуду і крем'яними знаряддями. Виступають часто черпаки з округлим дном і масивним вухом. Було знайдено горщики тюльпаноподібної форми, прикрашені низкою дірочок по краях вінець, бронзову шпильку із зігнутою у спіраль головкою та бронзовий наконечник стріли скіфського типу” [27, с. 101]. Кераміка ранньозалізного віку із Лозів зберігається у фондах Кременецького краєзнавчого музею (інвентарний № 338).

Із початком встановлення на Збаражчині радянської влади, археологічні дослідження тут проводив М. Смішко. В 1940 році ним було досліджено поселення біля села Вікнини Великі, урочище Глибока Долина, і виділено горизонт періоду гальштату. В 1956 році це поселення досліджувала М. Тихонова, яка зафіксувала сліди культур лятенського і черняхівського періодів. Ця пам'ятка є єдиним, ґрунтовно вивченим поселенням досліджуваного регіону у повоєнні десятиліття.

Під час розвідок М. Я. Рудинського у 1948 році було відкрито мезолітичну пам'ятку в селі Лози Збаразького району [14, с. 5-24].

В 1963 році в селі Раковець Збаразького району археологом Виноку-

ром відкрито могильник, який ним було віднесено до періоду черняхівської культури.

В 1968 році археологом В. П. Савичем в селі Лози було відкрито поселення трипільської культури. У 1969 році тут було проведено розкопки під керівництвом М. А. Пелешишина. Виявлено глинобитні площадки з печами. У заповненні культурного шару знайдено уламки посуду та крем'яні знаряддя [12, с. 12].

1969 року, в селі Бодаки археологами К. Черниш і І. Поповою досліджувалось поселення трипільської культури, відкрите у 1938 році археологом Цинкаловським. Проте ними дане поселення було досліджене в малому обсязі.

Значною кількістю нових пам'яток поповнився реєстр старожитностей Збаражчини у 1980-90-их роках. Результати розкопок у співставленні з підйомними колекціями розвідкових робіт М. Бандрівського, О. Петровського, О. Ситника, М. Філіпчука, Б. Строцена, М. Ягодинської і Н. Скакун значно збагатили наші знання про давнє минуле краю. Результати їхньої праці свідчать про досить інтенсивне заселення Збаражчини носіями різних культур та етнічних груп.

З 1985 року розпочалось повторне дослідження поселення трипільської культури в селі Бодаки енеолітичною експедицією інституту історії матеріальної культури Російської академії наук із Санкт-Петербурга під керівництвом к. і. н. Скакун Н. М. [15]. З 1994 року в дослідженні трипільського поселення також беруть участь науковці Національного заповідника «Замки Тернопілля», під керівництвом інституту археології АН України в особі освіченого археолога О. В. Цвек, а також з участю відомих археологів Франції, Болгарії, Польщі та Росії [23].

У 2001 році на базі тоді ще Державного історико-архітектурного заповідника, в місті Збаражі, відбулась міжнародна конференція, яка була присвячена темі трипільських і сусідніх їм поселень, за участю археологів різних країн. Під час конференції, за матеріалами трипільського поселення села Бодаки, було відкрито цікаву експозицію, яка діє і сьогодні. А у 2006 році ця експозиція експонувалася у Франції, Іспанії та Болгарії.

В 1988 році поблизу міста Збаража та сіл Старий Збараж, Верняки і Чернихівці проводились розвідкові дослідження пізньопалеолітичного періоду кандидатом історичних наук О. Ситником. На горі Веселій, що біля Старого Збаража, О. Ситником зібрано кам'яні знаряддя праці палеолітичних мисливців.

У 1988 році була відкрита стоянка давнього кам'яного віку, на горі Скалка, – у південних околицях Збаража. Пам'ятка датується періодом мадленської епохи пізнього палеоліту (це приблизно 20-15 тис. років

тому). Після себе ці люди залишили крем'яні вироби – нуклеуси, правильно ограновані ножеподібні знаряддя.

Друга пам'ятка була виявлена експедицією О. Ситника в 1988 році біля села Старий Збараж, – ближче до річки Гнізна від гори Скалка. На поверхні орного поля знайдено кілька десятків крем'яних виробів, вкритих блакитною та білою патиною. Серед інвентаря зустрічаються різці для роботи з кісткою, скребки для вичинення шкір тварин, пластинки у вигляді ножів, нуклеуси та інше.

Стоянку пізнього кам'яного віку виявлено попри дорогу на с. Манево, де зібрано колекцію крем'яних знарядь і відходів їх виробництва. Про це пише М. Бандрівський – секретар археологічної комісії наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у статті “З минулого Збаражчини” [2, с. 3].

Цікавою пам'яткою є палеолітична стоянка, відкрита О. Ситником на півн.-зах. схилі Чернечої гори, що біля Старого Збаража, на місці покинутого кар'єру для видобування каменю. Після проведення ряду консерваційних робіт дна кар'єру, об'єкт буде придатним для реконструкції палеолітичного архітектурного комплексу. Дана пам'ятка входить до групи об'єктів палеоскансену “Старий Збараж”, спроектованого М. Філіпчуком [22].

Перехідний період від енеоліту до бронзи на території Збаражчини представлений пам'яткою, відкритою М. Бандрівським біля Старого Вишнівця, на вершині хребта в урочищі Гризунівщина. На пам'ятці зібрано уламки посуду і заготовки до крем'яних серпів періоду енеоліту – ранньої бронзи 3-1,5 тис. років до н. е.

В 1990 році поселення біля села Вікнини Великі, урочище Глибока Долина повторно досліджувалось М. Бандрівським. В результаті невеликих розкопок виявлено новий, невідомий раніше комплекс матеріалів культури шнурової кераміки, ранньоскіфського часу та періоду ранніх слов'ян [2].

Значною кількістю нових пам'яток періоду раннього заліза поповнився реєстр старожитностей Збаражчини у 1980-их – 90-их роках. Розвідками О. Ситника у 1987 році виявлено цілий ряд пунктів у Збараському і суміжних районах. Фрагменти ліпної кераміки ранньозалізного віку виявлені також М. Пелешишином і Р. Чайкою біля села Капустинці [12, с. 48].

Цікавими є знахідки археологічної експедиції Львівського університету й інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України в 1990-92 рр. під керівництвом М. Бандрівського біля с. Старий Збараж. Тут виявлено поселення VIII-VII ст. до н. е. Знайдено колекцію фрагментованих горщиків, чорнолощених посудин з наліпним і штампованим орнаментом, зернотерки, розтирачі, проколки з кісток, крем'яні серпи, скребачки та предмети озброєння [3, с. 143].

На пам'ятці у Старому Збаражі науковцям вперше вдалося розмежувати комплекси передскіфського від ранньоскіфського часу. Це дало можливість прослідкувати генетичну (безперервну) спадкоємність форм і технології виготовлення посуду та інших предметів протягом 2-2,5 століть. Розкопки довели, що про жодну зміну населення, яка нібито мала відбутися на Західному Поділлі у ранньоскіфський час, не може бути і мови.

Однією з найяскравіших культур доби раннього заліза є висоцька культура. Цікава пам'ятка цієї культури була відкрита в 1988 році в селі Колодно розвідками О. Ситника та М. Левчука в урочищі На калині коло піску.

Неподалік від цього урочища М. Бандрівським у 1990 році було відкрито ще одне місцезнаходження – пункт II, яке може датуватися періодом пізньої бронзи–раннього заліза. Південно-західніше пункту II, на поверхні поля зібрано колекцію уламків товстостінних ліпних горщиків з кружками і проколами під вінцями, крем'яні знаряддя (пункт III). Того ж часу знахідки виявлено західніше від пункту III – це вже пункт IV. Експедицією М. Бандрівського у 1992 році в урочищі На калині коло піску було проведено археологічні розкопки поселення (пункту I).

В 1993 році кандидатом історичних наук О. М. Петровським були проведені археологічні розвідки поселення ранньозалізного часу поблизу села Кобилля. Матеріали, підняті з поверхні та знайдені у шурфах, представлені фрагментами ліпного та (дуже рідко) гончарного посуду, крем'яними пластинами, пряслицями, фрагментами обмазки. Культурне обличчя поселення в цілому поєднує риси пізньовисоцької, лежницької та черепино-лагодівської культур. Присутні ознаки тісних зв'язків з лісостеповими культурами ранньоскіфського часу [13, с. 12].

Того ж періоду пам'ятка була відкрита в селі Залісцях, де було знайдено могильник, який датується періодом гальштату ранньозалізного часу.

Ряд археологічних пам'яток ранньозалізного віку на території Збаражчини були відкриті в 1987-88 роках О. Ситником. Одну таку пам'ятку ним було відкрито 1988 року в західних околицях міста Збаража (Збараж IV). На поверхні городів було знайдено декілька фрагментів грубої ліпної кераміки і крем'яні сколи без патини, які попередньо були віднесені до періоду раннього залізного віку. Матеріали даної пам'ятки зберігаються в Тернопільському краєзнавчому музеї.

Дві пам'ятки ранньозалізного часу були відкриті розвідками О. Ситника ще в 1987 році на околицях села Чернихівці Збаразького району. На першій з них (Чернихівці I) О. Ситником було зібрано кілька десятків фрагментів ліпної кераміки, крем'яні відщепи, уламок крем'яного серпа, камінь розтиральник. Матеріали розвідок знаходяться в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

На ще одному відкритому поселенні (Черняхівці II), на поверхні орного поля, О. Ситником було знайдено кілька десятків фрагментів грубої ліпної кераміки з характерними наліпними і розчленованими валиками, крем'яних непатинованих відщепів. В попередньому плані, пам'ятку віднесено до культур скіфського періоду ранньоскіфського віку. Знайдені матеріали, як і попередні – на зберіганні в ТКМ.

Ще дві пам'ятки було відкрито О. Ситником в 1988 році на околицях села Старий Збараж. На поверхні орного поля були зафіксовані крем'яні знаряддя праці, ліпна кераміка, кістки домашніх тварин. Матеріали з дослідження цих пам'яток, які датовані періодом трипільської культури і раннього залізного віку, зберігаються в Тернопільському краєзнавчому музеї.

Цікаві дві пам'ятки було відкрито в 1988 році О. Ситником на околицях села Верняки Збаразького району. На пам'ятці "Верняки I" розвідками О. Ситника на оранці зафіксовано велику кількість грубої товстостінної кераміки, непатинованих крем'яних виробів, кам'яних знарядь та кісток домашніх тварин. Дана пам'ятка продатована передскіфським періодом раннього залізного віку. Матеріали розвідок пам'ятки зберігаються в ТКМ.

Під час розвідок поселення "Верняки II", на орному тоді ще колгоспному полі, зібрана колекція фрагментів кераміки, крем'яних виробів і кісток домашніх тварин. На поверхні зустрічались матеріали, які датуються раннім залізним віком, періодом черняхівської культури та Київської Русі. Знахідки на даний час зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею і є доступними для бажаючих їх дослідити.

Пам'ятки ранньозалізного часу були поповнені ще двома, які були відкриті розвідками О. Ситника в 1988 році на околицях села Залужжя. Під час розвідки зібрана археологічна колекція, яка складається з фрагментів керамічних виробів, крем'яних знахідок та інше. Знайдені матеріали, які попередньо продатовані періодом пізньої бронзи – раннього заліза, знаходяться на збереженні в ТКМ.

В 1989 році Б. Строценом в селі Кретівці було відкрито поселення черняхівської культури. Пам'ятку автор досліджень датує II-V ст. н. е.

В 1990 році Богданом Строценом було відкрито аналогічне поселення в селі Кобиля. Це поселення він відніс до періоду черняхівської культури. Протягом 1992 року і в 1995 році експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Б. С. Строценка проводились археологічні розкопки цього поселення. Наймасовішими знахідками на пам'ятці є гончарна кераміка – миски, горщики, глечики та інше. Доповнило колекцію знайденої кераміки біконічне глиняне пряслице брунатно-сірого кольору з добре зглаженою поверхнею. Також було знайдено три бруски, які служили для загострення ножів, голок та інших знарядь.

Досліджуючи пам'ятку, Б. Строцьєн зробив висновки, що цю пам'ятку залишило германське поселення, яке також брало участь у формуванні черняхівської культури. Враховуючи великі розміри поселення, Богдан Строцьєн припустив, що Кобилля було плеємним центром [19, с. 236-255].

В 1983 році поселення черняхівської культури було зафіксовано М. Бандрівським, в урочищі Мшана, в селі Старий Збараж.

В 1913 році біля Романового Села, в урочищі За церквою, під час земляних робіт було виявлено могильник III-IV ст. н. е. І ще за подібних обставин було виявлено кілька поховань жителями Романового Села в 1920 році. В 1931 році польські археологи Т. Сулімірський та Г. Цегак-Голубовичева провели тут розкопки.

В 1988-89 роках ця пам'ятка досліджувалась експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Строцьєна. Знайдені під час розкопок 1988 року амфора та амулет із морської черепашки, який походить з Чорного моря, свідчать про зв'язок з античним світом. Серед поховального інвентаря знайдено речі (два кістяні гребені, чотири бронзові фібули, срібна пряжка), які дають досить точну інформацію про датування пам'ятки – IV ст. н. е. Досліджуючи дану пам'ятку, Б. Строцьєн відніс її до черняхівської культури [18, с. 132-136].

Більшість слов'янських пам'яток Збаражчини – це селища і городища. Грунтові слов'янські могильники на наших теренах майже не відомі. Це пояснюється тим, що вони не мають зовнішніх ознак і знаходять їх цілком випадково – під час земляних робіт, або ж після весняних паводків.

У 1989 році біля села Старий Збараж, в урочищі Замкова гора, в стінці старого кар'єру А. В. Маціпуруо була відкрита нова пам'ятка пізнього слов'янства – ґрунтовий могильник з трупоспаленням. Він знаходився з північної (пониженої) сторони Замкової Гори, на лівому березі річки Гнізна. Могильник належить до пізньої фази культури типу Луки Райковецької і датується кінцем IX – першою половиною X ст. н. е. На розкопаній ділянці могильника виявлено сім скупчень фрагментів кераміки, під якими і поруч з ними зафіксовано кальциновані кісточки з вугликами. Ям від урн виявлено не було [25, с. 137-153].

В 1990 році, в урочищі Замкової Гори, тоді ще науковим співробітником Тернопільського краєзнавчого музею М. Ягодинською було відкрито поселення давньоруської культури, датоване нею періодом XII-XIII ст. Такі ж давньоруські поселення на Збаражчині були відкриті раніше на околицях сіл: Великі Вікнини, Колодно та в Романовому Селі.

В липні 1997 року Мариною Ягодинською було проведено практичні роботи з вивчення території Замкової Гори в селі Старий Збараж. З метою

перевірки культурного шару на предмет залишків давньоруського дитинця городища Княжої Доби був закладений розкоп.

До побудови замку у XIV ст. на Замковій горі існувало давньоруське городище і ровесницею цього городища є перша письмова згадка про Збараж під 1211 роком [6, с.18]. Дійсно, на згаданій території можна знайти залізні речі давньоруського часу (наконечники стріл, намистини, фрагменти скляних браслетів, ножі, шпори, пряжки, тесла, тощо), ліпну кераміку VIII-IX ст., кружальну X-XIII ст. Автор досліджень зробила висновки: «стверджувати, що у VIII-IX ст. на цьому місці було укріплене городище, немає підстав, але те, що тут було слов'янське поселення культури типу Луки Райковецької – немає сумнівів» [24, с. 57-68].

Збаразьке городище в 1241 році було зруйноване татарською ордою на чолі з ханом Батием. На місці зруйнованого городища Сіверським князем Дмитром Корибутом, якому литовський князь Вітовт віддав Збараж, неподалік Чорного шляху, в 1383 році було збудовано перший мурований замок.

З метою поглиблення знань про історичний період існування Старозбаразької фортеці, а також для створення палеоскансену Старий Збараж, в травні 1998 року на Замковій горі були проведені археологічні розкопки. Їх проводили спільно з науковими співробітниками ДІАЗ м. Збаража вчені археологи з Львівського інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Керував роботами кандидат історичних наук Михайло Філіпчук. Тоді було визначено передбачувані контури фортеці на місці й попередньо визначено місце розташування стін, оборонного валу і рову перед ним.

В червні 1998 року продовжились практичні роботи з вивчення території Замкової гори під керівництвом М. Ягодинської. В роботі експедиції взяли участь також студенти Чернівецького державного університету та науковці Державного історико-архітектурного заповідника міста Збаража.

В південній частині Замкової гори, на частині середнього оборонного валу і частині рову перед оборонним валом, було обстежено культурний шар XII-XIII ст. Чорна гумусова земля насичена керамікою, скляними браслетами та кістками свійських тварин. Пізніше цей вал реконструювався в часи існування мурованої фортеці, в XV-XVI ст., про що свідчить верхній шар, в якому були знайдені фрагменти горщиків XV-XVI ст. У внутрішньому рові було знайдено: залізну шпору з круглим шипом XII-XIII ст., підквадратну пряжку від зброї, багато фрагментів глиняної обмазки та вугілля.

На місці розташування середньовічного замку, був закладений розкоп, у якому було знайдено кераміку VIII-XIII ст., фрагменти кахель XV-XVIII ст., наконечники стріл, петлі від воріт, скляні браслети, замок і скляну намистину.

На глибині 30 см від поверхні зафіксовано обриси будівлі, під час зачистки підлоги якої, були знайдені фрагменти середньовічної кераміки та бронзовий перстень з шестигранною прозорою кришталевою вставкою. Під вставку підкладена срібна пластинка, на якій нанесено зображення “рози вітрів”, або як казали раніше, “гromового знаку”. Цей перстень мав охоронне магічне значення і повинен був захищати свого господаря від блискавки та грому.

За результатами досліджень стало відомо, що після пожежі 1474 року підвал замку більше не відбудовувався. Але сама фортеця пізніше знову відбудовується, відновлюється її роль у житті населення міста і його окраїн.

На північ від фортеці був монастир Святого Онуфрія, який було закладено ще в XIII ст. на вершині скalistої гори висотою 367,8 м [11, с. 6].

В 1474 році монастир був зруйнований татарами, але в 1480 році він був відновлений князями Збарзькими. Цілковитого знесення будівля могла зазнати в 1589 році – під час знищення татарами замку і всього міста [10, с. 17]. Монастир був невеликим за розміром, і розрахований на незначну кількість монахів [8, с. 189].

Зазначений об'єкт перебуває під охороною держави і входить до Національного заповідника «Замки Тернопілля», програма якого передбачає дослідження і реставрацію кам'яних решток монастиря. У відповідності до договору, укладеного між Інститутом археології Львівського національного університету імені Івана Франка та Державним історико-архітектурним заповідником в м. Збараж, з 17 липня до 24 жовтня 2004 р було проведено розвідкові дослідження на території монастиря св. Онуфрія. Під керівництвом молодшого наукового співробітника Інституту археології ЛНУ імені І. Франка, к. і. н. Наталії Білас розвідкові роботи на території монастиря проводили – науковці ДІАЗ О. Мандрик, В. Данилейко, М. Максимець, а також робітники О. Коник, В. Шморгай, О. Брегін. При дослідженні монастиря було відкрито стіни, дубовий поріг та частину фундаментів монастирської будівлі.

Відомо, що перша письмова згадка про Новий Збараж як місто відноситься до 1583 року [1, с. 26]. При реконструкції планування вулиць центру давнього міста Збараж, досліджуючи схему розташування підземних порожнин і підвалів, а також фундаментів старих будівель, неабияку цінність щодо цього мають планомірні археологічні дослідження. Цікавими в цьому відношенні є результати обстеження автором статті виритого котловану на місці будівництва магазину в районі парку «Різдва Христового» в 2003 році. Під час земляних робіт було виявлено мурований з тесаного каменю вхід у підземелля із сходами.

На місці входу автором статті було зібрано підйомний матеріал, який

попередньо можна датувати періодом XVII – поч. XVIII ст., а саме: фрагменти скляного посуду із гутного скла, керамічний посуд, керамічну лоплюку, а також залізне окуття лопати.

Знахідки цього ж періоду було знайдено у східній стінці котловану. При огляді стратиграфії ґрунту на глибині 1 м 80 см від сучасної поверхні у культурному шарі, який, аналізуючи знахідки, попередньо можна датувати XVII – поч. – XVIII ст., досить добре простежувалась дорога, викладена дубовими колодами. В процесі дослідження було проаналізовано можливість напрямку і межі даної дороги від центральної споруди міста періоду XVII ст. монастиря оо. Бернардинів до північної Залозецької брами, утворюючи головну міську вулицю із прибудованими будинками [7, с. 24-27].

Головною домінантою історико-культурного середовища міста в XVII ст. стає новий замок, збудований і уфортифікований згідно тогочасних потреб.

З метою досліджень оборонних ліній, земляних валів та місць битв періоду облоги Збаража 1649 року військами Б. Хмельницького в 2003 році Богданом Строценом спільно з доктором університету США штату Кентукі Андріаном Мандзієм було проведено археологічні розвідки з допомогою металодетекторів. Під час обстеження було вилучено матеріал з ґрунту на глибині залягання до 30 см, а також підйомний матеріал, який можна продагувати в широкому хронологічному діапазоні, в тому числі і матеріал, який відноситься до періоду облоги 1649 року.

В результаті реставраційних робіт над західним бастіоном Збараського замку виникла необхідність в проведенні попередніх археологічних досліджень, які було проведено у 2004 році під керівництвом молодшого наукового співробітника Інституту археології ЛНУ імені І. Франка, к. і. н. Наталії Білас.

У процесі дослідження вдалося встановити, що ширина північно-західної стіни бастіону сягала 2,5-2,6 м, а північно-східної – приблизно 4,5 м.

На глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні віднайдено дві мідні монети – литовський солід, який карбували у 1659-1666 р. За аналогіями фрагменти посуду, знайденого в процесі досліджень, можна віднести до другої половини XVII-XVIII ст. – часу будівництва та першого етапу функціонування замку.

Завершуючи аналіз матеріалів, відкритих раніше і нововідкритих та частково досліджених пам'яток Збаражчини, слід підкреслити, що дуже багато важливих питань залишаються невисвітленими. Одразу ж треба зазначити, що не дивлячись на значну кількість виявлених пам'яток, повноцінних культурно-стратиграфічних комплексів мало. Поселення і взагалі культури, репрезентовані здебільшого лише колекціями матері-

альних решток (кераміка, знаряддя праці), в той час як планування господарських комплексів, характер побутових об'єктів (житла, печі, ями, наземні споруди), їх конструктивні особливості вивчені дуже поверхово. Теж саме стосується і поховальних обрядів.

Представлена робота – лише перші кроки на шляху всебічного ґрунтового аналізу археологічних досліджень, вивчення історичних культурно-хронологічних процесів цієї невеликої, але надзвичайно цікавої частини Тернопільської області.

Матеріали досліджень району, які зберігаються у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» в місті Збаражі, експонуються у виставкових залах та експозиціях. Багатий археологічний матеріал розповідає численним іноземним та місцевим відвідувачам про давнє минуле нашого краю.

Література

1. Архив Юго-Западной России Ч. 6. Т. 1. – К., 1876.
2. Бандрівський М. З минулого Збаражчини // Гомін. – Збараж, – 1992. – № 44.
3. Бандрівський М., Ситник О. Пам'ятки ранньозалізного віку Північно-Західного Поділля. – Збараж, 1994. – 143 с.
4. Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – 222 с.
5. Відейко М. Трипільська цивілізація. – К.: Академперіодика, 2002. – 142 с.
6. Галицько-Волинський літопис. – Львів: Червона калина, 1994. – 254 с.
7. Данилейко В. Геофізичні та археологічні фактори в контексті дослідження історичного минулого центральної частини міста Збараж // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж, 2010. – С. 24-27.
8. Жила В. Збаражчина: в 2-х т. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1985. – Т. 2. – 525 с.
9. Малевич А. Збараж. – Львів, 1984. – 35 с.
10. Малевич А. Мандрівка крізь століття. – Тернопіль, 1996. – 80 с.
11. Малевич А. Неопалима купина. – Збараж, 1991. – 21 с.
12. Пелецишин М., Чайка Р. Нові матеріали до археологічної карти Західного Поділля // Тези VII істор.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1987. – 120 с.
13. Петровський О. М. Звіт про археологічні розвідки в околицях с. Кобиля Збаразького району Тернопільської області. – Тернопіль, 1993. – 12 с.
14. Ситник О. С. Пам'ятки кам'яної та мідно-кам'яної доби на Тернопіллі // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 5-24.
15. Скакун Н. Отчет о работе энеолитического отряда на трипольском поселении Бодаки. – Санкт-Петербург, 1999. – 30 с.
16. Смишко М. Раннесловянские памятники на территории западных областей УССР // Доклад VI научной конференции ИА АН УССР. – К., 1953. – 120 с.
17. Строценъ Б. Список археологічних пам'яток Збаразького району, які перебувають під державною охороною. – Тернопіль, 2001. – 2 с.

18. Стропень Б. С. Могильник IV ст. біля Романового Села Збарзького району // Науково-краєзнавчий часопис Джерело. – Тернопіль, 1994. – С. 132-136.
19. Стропень Б. С. Розкопки черняхівського поселення біля с. Кобиля у 1995 році // 20 lat archeologii w Maslomeczu. – Lublin, 1997. – С. 236-255.
20. Стропень Б. С. Тернопілля в першій половині I тисячоліття н. е. // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 45-56.
21. Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // Краткие сообщения Института Археологии. Вып. 121. Проблемы изучения Черняховской культуры. – М.: Наука, 1970. – 116 с.
22. Филиппчук М. Палеоскансен Старий Збараж: В XV т. – Збараж-Львів, 1996. – Т. I. – 25 арк.
23. Цвек Е., Скакун Н. Отчет об археологических раскопках энеолитической экспедиции на поселении Бодаки. – Санкт-Петербург, 2000. – 37 с.
24. Ягодинська М. О. Слов'яни VI-IX ст. н. е. // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 57-68.
25. Ягодинська М. О. Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело науково-краєзнавчий часопис. – Тернопіль, 1994. – С. 137-153.
26. Ягодинська М. О. Тернопілля в часи Галицько-Волинського князівства // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 69-82.
27. Cynkalowski A. Materiały do pradziejow Wołynia i Polesia Wolynskiego. – Warszawa, 1961. – 180 s.
28. Janusz B. Zabutki prehistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwow, 1918. – 290 s.
29. Sulimirski T. Kultura wusocka. – Lwow, 1931. – 230 s.